

Masendav!!! Kas oleks Albsantia,
või 70-ndate aastate stagnaalkriis
NSVL-is?

① Mis ajalugu sinu näidatule! Kas
tõesti ei ole sotsialismi kaotajate
kriisi väimaste aastate sotsialism-
hüa, glasnostiga? See on lausa
nõrk sülitamine. Ine, it hoopis-
valt ei ole räägitud "kultuurilise
kriisi klassi" lihvide riividest.

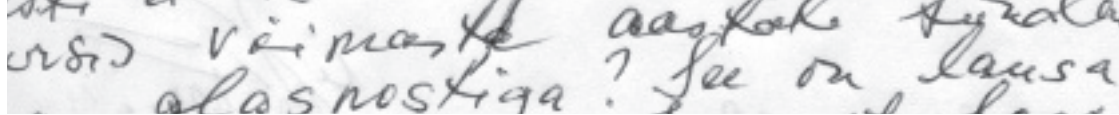
② Evald Oks! Teie paano on
vääriskas saavutus, Teie pole paha
kunstnike karjäär, is.

③ Need suurepärased muumid väe-
ritus hoopis hõlpsast kunstist,
isärindel juhul ajaloo muuseumi kivi-
les (mitte "ajaloo muumid").

Ainas põlvkond: Praegune fars
nendes muumides kriisist lähtudes.

28. juul - 1988.

R. Jürgens
Ajaloo muumid

Märkmeid mälukultuuri muutumisest siirdeajal: Teine maailmasõda Eesti Ajaloomuuseumi püsiekspositsioonis 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul

Ene Kõresaar

Sissejuhatus

Teine maailmasõda on Eesti mälukultuuri seisukohast keskne mälu koht, mille sees ja ümber toimunud ja ikka veel toimuvad vastuolulised protsessid ei ole sündmuse tähendust ei riigi ega selles elavate erinevate gruppide enesemääratluses vähendanud. Käesolevas kirjatükis püüan heita valgust Teise maailmasõja mäletamise muutumisele 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses, haarates võrdleva analüüsi alla kaks Teist maailmasõda käsitlevat osa Eesti Ajaloomuuseumi püsiekspositsioonis. Vaatlen muuseumiekspositsiooni mäletamise ja kommemoratsiooni praktikana ning samaaegselt meediumina, mis vahendab teatud grupispetsiifilist ajaloopilti, milles esindatud sündmused, tegelased ja seosed väljendavad ja kujundavad grupi identiteeti.

Eesti Ajaloomuuseumi (EAM) näitusepraktika analüüsimine mälukultuuri dünaamika aspektist on kõnekas vähemalt kahest vaatepunktist. Esiteks, nõukogude perioodil saavutas EAM juhtmuuseumi rolli, täites maakondlike ja teiste muuseumide suhtes nõuandvat ja koordineerivat funktsiooni. EAM näitusepraktika oli eeskuju võtmiseks teistele muuseumidele.

Lisaks teeb EAM ekspositsioonide võrdluse huvitavaks nn Maarjamäe filiaali fenomen. 1975. aastal EAMile antud Maarjamäe lossis, mis lühikest aega kandis Revolutsioonimuuseumi nime, avati detsembris 1987 püsinäitus Eesti ajaloost 19. sajandi keskpaigast tänapäevani.

1987. aastal avatud püsinäitus Maarjamäe lossis oli viimane Eesti NSV-s avatud püsinäitus, kus oldi veel jälginud jälgima EKP Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna korraldusi. Ekspositsiooni põhiideeks oli ette nähtud rahvaste sõprus, mis pidi kajastama eesti töörahva revolutsioonilist võitlust, Nõukogude armee

Foto 1. Väljavõte EAM Maarjamäe filiaali külalisteraamatu sissekandest 28. augustist 1988.

lahingukuulsust ja NSV Liidu rahvaste vennalikku sõprust. Revolutsioonimuuseumi ekspositsiooniga liidetud endise suvesaali seintele telliti tolelaegse kultuuriministri poolt fresko rahvaste sõpruse ja sotsialismi saavutuste teemadel. Evald Okase maalitud pannoo „Rahvaste sõprus“ (tempera, 1987) tüübistlik kirjutati EKP ideoloogiaosakonna poolt üksikasjalikult ette.

1987. aastal avatud püsiekspositsioon tekitas tasapisi hoogu kogunud rahvuslike meeolude taustal külastajate hulgas juba 1988. aastal palju pahameelt. Tolleaegne külalisraamat näitab, et erilist kriitikat (vt foto 1) pälvis just E. Okase pannoo. 1990. aastatel korraldati püsiekspositsioon kiiresti ümber. 2007. aasta suvel see suleti parasjagu vananenud seisus.

Järgnevalt on võrdleva analüüsi all Teise maailmasõja kujutamise muutumine EAM püsiekspositsioonis. Aluseks on 1987. aasta näituseosa rekonstruktsioon arhiivimaterjalide ja fotode põhjal ning 1990. aastate algul muudetud ekspositsiooniosa, mida dokumenteerisin 2007. aasta veebruaris-märtsis, rekonstrueerides ekspositsiooni tausta vestluste abil muuseumitöötajatega.¹ Hilisema ekspositsioonina määratlen järgnevas tekstis 1990. aastate näitust, et hoida jätkuvalt silme ees ekspositsioonimuutuse aega. Kõigepealt analüüsin, millised on EAM Teist maailmasõda puudutavate ekspositsiooniosade muutumise ning järjepidevuse ressursid muuseumilises kontekstis. Seejärel võrdlen mõlema ekspositsiooniosa põhinarratiivi ja sõnumit ning mõningaid neid kandvaid kronoloogilisi toetuspunkte. Lõpuks esitan mõtteid Eesti taasiseseisvumisega seotud mäletamiskultuuri muutumisest.

Teine maailmasõda EAM püsiekspositsiooni(de)s

Enne 1987. aasta püsiekspositsiooni avamist EAM filiaalis Maarjamäel oli Suur Isamaasõda eksponeeritud omaette sektsioonina ühes suures saalis Suurgildi majas, kus näitusepind rohkemat ei võimaldanud. Näituseosa täiendati pidevalt vastavalt kogude täienemisele ning ettekirjutustele. Põhilised teemagrupid (1981. a ekspositsioonijuhi järgi) olid: Suure Isamaasõja algus, kaitselahingud ENSVs, rahvuslike väekoondiste loomine, tagalätõ, fašistlik okupatsioon (Eestis), partisanivõitlus, Eesti Laskurkorpuse lahingutee algus, ENSV vabastamislahingud, lahingud Kuramaal, võit fašistliku Saksamaa üle.² Suure Isamaasõja erinevate tähtpäevade puhul tehti ajutisi näitusi, nt: detsembris 1966 „Kaitselahingud ENSV-s 1941. aastal“,³ aprillis-mais 1970 „8. Eesti Laskurkorpuse võidumarss (25 aastat Eesti NSV vabastamisest)“,⁴

[1] Uurimuse jaoks materjali kogumist toetas Eesti Teadusfondi grant nr 6687. Autori tänu kuulub Kirsti Jõesalule ning Inge Laurik-Tederile sõbraliku kaasabi eest EAM püsinäituse dokumenteerimisel. Koostöös viimasega valmis 2007. aastal EAM väljapanek rahvusvahelisel näitusel „Der Zweite Weltkrieg im Museum: Opfer, Täter, Helden“, mida kureeris Viadrina Euroopa Ülikool (Frankfurdis Oderi ääres) Saksamaal. Artikli kirjutamist toetasid ETF grant 8190 ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu fondi kaudu (Kultuuriteooria tippkeskus).

[2] EAM f 149, n 4, s 150, l 61–69; ekspositsioonijuht aastast 1981 (üksik põhiplaanikoopia, saadud EAM näitusteosakonna juhatajalt märtsis 2007).

[3] *ibid.*: s 101.

[4] *ibid.*: s 107–108.

1975 „30 aastat võidust fašistliku Saksamaa üle”,⁵ 1981 „40 aastat ENSV kaitselahingutest”⁶ ning 1985 „Eesti rahvas NSV Liidu Suures Isamaasõjas 22. juuni 1941 – 9. mai 1945”.⁷

Uuel, detsembris 1987 avatud püsinäitusel oli Suure Isamaasõja temaatikale pühendatud paarikümnest saalist viis. Ülesehituselt, temaatikalt ning osaliselt ka materjaliilt kopeerib uus väljapanek seda, mis enne juba püsiekspositsioonil väljas oli. Uues majas leitud rohkem ruumi, see võimaldas teemasid enam välja arendada ja rohkem materjali välja panna. Teisele maailmasõjale pühendatud saalid on tematischeeritud järgmiselt: „Kaitselahingud Eesti NSV-s”, „Fašistlik okupatsioon”,⁸ „Punaarmee võidukad pealetungid. Rahvusväeosade loomine”, „Eesti NSV vabastamine”, „Suure Isamaasõja lõpp”.⁹

Maarjamäe lossis 1987. aastal avatud püsiekspositsiooni hakati ümber tegema üsna varsti pärast avamist. 1990. aastate algul¹⁰ koostati näitus „Stalinism ja Eesti”, milles kasutas materjali, mis oli kogutud elanikkonnalt 1988 Eesti Muinuskaitse Seltsi ning EAM enda poolt avalike üleskutsete kaudu, saadud teistest muuseumidest ning toodud välja nõukogude perioodil

Foto 2. EAM püsinäituse osa „Eesti kahe võimu all 1940–1950” (vitriinis eksponeeritud metsavendade relvad).

Foto: Tõnis Liibek 2007. EAM

[5] EAM f 149, n 4, s 152–154.

[6] *ibid.*: s 227.

[7] *ibid.*: s 236–237.

[8] Alateemad: „Okupatsioonivõimude kuritööd ja argipäev okupeeritud ENSV-s”, „Partisanivõitlus okupeeritud ENSV-s”, „Nõukogude tagala.” Saalid olid tematischeeritud ja pealkirjastatud. Vitriinide ja stendide sisu on rekonstrueeritud 1987. a ekspositsiooniplaani ja annotatsioonide järgi (EAM f 149, n 4).

[9] EAM f 149, n 4, s 256–257.

[10] Siin muutub EAM dokumentatsioon hõredaks, uue ekspositsiooni avamist täpselt dateerida ei õnnestunudki. Vestlustest muuseumitöötajatega jäi mulje, et ekspositsiooniosa muudeti ja täiendati jooksvalt.

suletud fondidest. Näitusele tuginedes koostati püsinäituse osa „Eesti kahe võimu all 1940–1950“ (vt foto 2), mis kätkeb endas ka Teise maailmasõja perioodi Eestis. Ajavahemik 1940–1950 oli püsinäitusel koondatud kolme saali ning struktureeritud järgmiselt: esimeses saalis on eksponeeritud aastad 1939–1941, teises 1942–1944 ning kolmandas 1944–1951.

Ekspositsiooniviisid

Mõlema näituse puhul on tegemist traditsiooniliste ekspositsioonidega, mis sea-avad eesmärgiks näitusekülastaja informeerimise ja õpetamise sõna ja pildi abil.¹¹ Näitused on üles ehitatud lineaarsele ajakontseptsioonile, see tähendab, et ajalugu esitatakse sündmuste kronoloogilise järjestusena, mis on omakorda jagatud väiksemateks osadeks. Selline esitusviis laseb minevikku hoomata omamoodi suletud loona: ajaloolised sündmused ja kangelased saavad oma tähenduse sellest, et nad kuuluvad sellesse minevikku, samas on minevik ise oma „autentsuse“ allikaks. Sedasorti ajalooline jutustamisviis funktsioneerib memoriaalina (Gielen 2004: 152). Varasema, Suure Isamaasõja näituse puhul on kommemoratiivne aspekt ka väga eksplitsiitne: näituseosa lõpeb võimsa väljapanekuga Berliini vallutamisel ja Eesti NSV vabastamisel osalenud Punaarmee väeüksuste sümboolikast, mida eksponeeritakse kombinatsioonis koopiatega Suure Isamaasõja mälestuseks valmistatud monumentaalskulptuuridest. Suurele Isamaasõjale pühendatud monumentaalkunsti on paigutatud ka teiste teemade juurde. Samuti on iga teema juures näha portree-fotosid väejuhtidest, tähtsamatest komandöridest ning võitlejatest, kes – näidanud üles vaprust tähtsamatel sõjalistel operatsioonidel – olid saanud Nõukogude Liidu kangelase aunimetuse. 1990. aastatel uuendatud näitusel on kollektiivse kommemoratsiooni võimsus asendunud diskreetse tunnistajalikkusega: näiteks on eksponeeritud tükke talust, kuhu pärast sõda NKVD ja hävituspataljonide poolt põletati sisse metsavennad ja neid varjanud perenaine. Ka uuel näitusel on eksponeeritud silmapaistvad eestlased, olgu need siis Nõukogude Liidu kangelased või Saksa Rüütliristi kavalerid, kuid kommemoratsiooni aspekt on märksa tagasihoidlikum.

Suure Isamaasõja väljapanekus on näituse koostaja juhataval sõnal põhinarratiivi edastamisel mõnevõrra suurem roll: lisatud on sissejuhatavad tekstid nii teemajao- tuste alguses kui selgitavad tekstid stendidel ja vitriinidel. Uuendatud näituseosas on saali „vaatamise juhised“ lõigupikkuste tekstidena seintel, stendidel ja vitriini- del pikemaid selgitavaid tekste ei ole (samas eeldatakse, et erikeelseid dokumente osatakse lugeda ning kommentaare ei vajata). Vana ekspositsiooni keelteks on eesti ja vene, uues ekspositsioonis inglise ja eesti.¹²

Mõlemad ekspositsioonid on samades ruumides, kasutavad samu stende ja vitriine, ka eksponaatide paigutus saalis on põhijoontes sama. Saaliruumide äraka-

[11] Püsiväljapanekuid vahetati väga kiiresti ning mõlema näituse kuraatorid on põhiliselt samad inimesed, erialalt ajaloolased, kuid mitte museoloogid. Nii on ekspositsioonide museoloogiline sarnasus osaliselt seletatav asjaomaste vahendajate professionaalse ettevalmistusega, aga ka tehniliste ja materiaalsete põhjustega.

[12] Kolmandas saalis (ilmselt) tehnilistel põhjustel ainult eesti keel.

Foto 3. Teemaplokk „Suure Isamaasõja algus Eestis“ 1987. a püsinäituselt. Stend „Kaitselahingud Eesti NSV-s“.

Kaart: Kaitselahingud Eesti NSVs. Tallinna garnisoni komandandi käskkiri 22. juunist 1941. Fotod: 11. juulil moodustati ENSV Vabariiklik Kaitsekomitee (fotodel komitee liikmed). ENSV Rahvakomissaride Nõukogude esimehe J. Lauristini radiokõne. EK(b)P Keskkomitee ja ENSV valitsuse üleskutse Tallinna kaitsmiseks (ajalehes Rahva Hääl). Tekst: Vabariigis formeeriti 17 hävituspataljoni ja 3 töölispolku (esemed: hävituspataljoni võitleja käelint, Ohukaitse ülema käelint, käelint „Valmis sanitaarseks kaitseks!“). Foto: Vaade Märjamaa raudteejaama ümbrusele (tekst: Peale siin toimunud lahingut taandus vaenlane Pärnu alla). Foto: Vabatahtlikud Punaarmeesse astumiseks avaldust andmas.

Foto: EAM fotonegatiivide kogu*

* 1987. a väljapaneku detailid on rekonstrueeritud ekspositsiooniplaanide põhjal

sutamises on üksüheseid kattuvusi: näiteks nurka, kus Suure Isamaasõja ekspositsioonis asus partisanionni elusuuruses makett, on uuendatud näitusel üles pandud pimendatud akendega sõjaaegne elutuba.

Ka üksikutes detailides on mõlema näituse puhul tuntav sama käekiri. Üks neist on viis markeerida olulisi lahinguid, millest ei ole fotot, sündmuse toimumise kohta tähistava maastikufotoga. Näited sellisest eksponeerimisviisist on varasemas ekspositsioonis Märjamaa lahing 1941 (tulemuseks Saksa vägede ajutine peatumine Tallinna suunal) (vt foto 3) ja hilisemas ekspositsioonis Sinimägede lahing 1944, kus pandi seisma Punaarmee pealetung Narva poolt (vt foto 7).

Mõlemad ekspositsiooni osad annavad saneeritud pildi sõjategelikkusest. Surma ja kannatusi näidatakse harva, sellegi puhul ilmnevad erinevused: nõukogudeaegses ekspositsioonis esitatakse surma ja kannatusi visuaalselt rohkem, mõjule pääsevad need eelkõige ideoloogiliste sõjaplakatite kaudu. Siin on surma ja kannatuse eksponeerimisel kaks põhilist funktsiooni – demoniseerida vaenlast ning

ülilstada langenud kangelasi. Uues ekspositsioonis on surm peidetum, see on välja toodud vaid üksikute fotode, dokumentide ja esemetega (nt surnute nimekirjad, tükid maha põletatud talust) ning suhestatud eelkõige Punaarmee ja Nõukogude organite hävitustööga Eestis.¹³

Mõlemal näitusel on artefaktid presenteeritud nii, et nad on täielikult allutatud teatud diskursiivsetele režiimidele: objektide roll on illustreerida põhinarratiivi ning hoida näituseküllastaja kindlas haardes (vrd Kirshenblatt-Gimblett 1998: 3). Museoloogiliselt rakendatakse mõlemal näituse passiivset kommunikatsioonimudelit, milles põhirõhk on sõnumi edastamisel saatjalt vastuvõtjale (Gielen 2004: 153).

Põhinarratiivid ja sündmuste seleksioon

„Kui vaadata praeguseid ajaloolisi ülevaateteoseid [---], siis neis kirjeldatakse Teist maailmasõda selgepiirilise sündmusena. Nii selle algus – 1. september 1939 – kui ka lõpp – 8. mai 1945 (Euroopa puhul) – seisavad kindlalt ja kujutavad endast ühemõttelisi pöördepunkte. Nii võib Teist maailmasõda käsitleda mitte ainult koherentse sündmusena, vaid ka suletud momendina Euroopa ja maailma ajaloos,“ kirjutab Etienne François oma sissejuhatavas artiklis mastaapsele võrdlevale koguteosele *Mythen der Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen* ning lisab: „Kui aga vaadata seda võrdlevast [---] või hoopis mnemoajaloolisest perspektiivist, on lood teised“ (François 2004: 13). See, mida François konstateerib külma sõja aegse ja järgse Euroopa mälukskultuuri kohta, kehtib samahästi ka siis, kui võrrelda omavahel EAM Teist maailmasõda käsitlevaid püsiekspositsioone – ühtelangevusi sõja käigu ja tähenduse kirjeldustes kohtab vähe.

Sügavad sisulised erinevused kahe ekspositsiooni vahel ilmnevad juba selles, kas ja kuidas nimetatakse sündmust ennast. 1987. aasta püsiekspositsioonis on käibel nõukogude ajalookäsitlusele vastavalt nimetus Suur Isamaasõda (1941–1945). 1990. aastate ekspositsioonis on rõhk Teisel maailmasõjal (1939–1945), aga sündmust ennast otseselt ei nimetata, vaid eksponeeritakse selle sündmuse (ja sündmusest tulenevaid) erinevaid perioode Eesti ajaloos.

Vastuolu süveneb veelgi, kui võrrelda mõlema ekspositsiooni narratiivseid põhi- liine ning eksponeeritavaid teemasid. 1987. aasta ekspositsioon järgib Suure Isamaasõja narratiivi (vrd Kahk 1984), millesse on põimitud Eesti ajalugu.¹⁴ 1990. aastate ekspositsioon keskendub Eesti riikluse ja eesti rahvuse saatusele Teises maailmasõjas. Üldjoontes võiks kahe ekspositsiooniosa põhjal dokumenteeritavat muutust nimetada sõja rahvuslustamiseks. Sündmuse 1987. a esitatud vaatevinkel on rangelt

[13] Tundub, et surmale viitavaid artefakte on eksponeeritud kontekstis, kus surm/surmamine on tundunud tarbetu, mis kaudselt viitab surma utiliseerimisele näitusekontseptsioonis. Samavõrd utiliseeriv lähenemine on ka „langemine võidu nimel“ Suure Isamaasõja eksponeerimisel. Vt sõja museoloogilisest eksponeerimisest ka Whitmarsh 2001.

[14] Sama skeem kehtis ka kõikidele koduloomuuseumidele, kes pidid integreerima veel ka kohaliku tasandi. (Intervjuu Viljandi Muuseumi direktori Jaak Pihlakuga 15. märtsil 2007 Viljandis.)

võitjakeskne, kultiveerides sõja põhiraskust kandnud nõukogude rahva müüti ning vastates juba 1940. aastate lõpul välja kujunenud nõukogude poliitilistele stereotüüpidele sõjast (Scherrer 2004: 623). Narratiivi „meie“ on (eesti) nõukogude rahvas ja Punaarmee; eesti rahva osa Suures Isamaasõjas on aktiivne sõjategevus rahvusväeosades, kaitsetegevus ja partisanitegevus ning tööteenistus nõukogude tagalas. „Nemad“ on fašistlik Saksamaa otsese ja samal ajal demoniseeritud vaenlasena ning ääripidi eestlastest kollaborandid. 1990. aastatel muudetud ekspositsiooniosa „meie“ on eesti rahvus ja selle riiklik iseseisvus, mida ohustab kaks vaenlast (puna- Venemaa ja natsi-Saksamaa), „meie“ põhitegelased on iseseisvuse eest võitlejad, kelle motiive kujundavad erinevate okupatsioonide kogemused. Uue, rahvusliku „meie“ seisukohast pole Teise maailmasõja kontekstis tegemist vabaduse võiduga ning sellega erineb 1990. aastatel üles pandud ekspositsiooniosa sõnum oluliselt Teise maailmasõja üldeuroopalikust narratiivist (François 2004: 14–16).

Vastavalt muutunud positsioonidele on ka Teise maailmasõja Eestiga seotud sündmuste esitamisel rõhuasetused diametraalselt erinevad,¹⁵ alates sellest, millised olulised daatumid sõja algusest esile tõstetakse. 1987. a näituseosa algab Suure Isamaasõja algusega 22. juunil 1941, järgides nõukogude ametlikust ajalookäsitlusest tuttavaid punkte. 1990. aastatel ümberkujundatud näituseosa rõhutab Molotov-Ribbentropi pakti ja selle lisaprotokolli 23. augustist 1939 kui sündmust, millele järgnes Eesti okupeerimine ja annekteerimine. Saksa vägede pealetungi kontekstis 1941. aasta suvel jutustatakse kaht täiesti erinevat lugu: 1987. aasta versiooni järgi toimub Suure Isamaasõja puhkemisel rahva konsolideerumine kommunistliku partei targal juhtimisel kaitsetegevuseks, sõjapurustused tekitab vaenlane; muudetud versioonis on eksponeeritud taganeva Punaarmee hävituspataljoni hävitustegevus (õhku lastud hooned, tapetud loomad).

Samamoodi lahknevad võrdlusalustes ekspositsioonides nägemused sõja lõpu üle. Varasemas ekspositsioonis on rõhutatud kanoonilisi Suure Isamaasõja sündmusi: ENSV täielik vabastamine 1944, Suure Isamaasõja lõpp 9. mail 1945 (marginaalse faktina Jaapani kapituleerumine). Kogu väljapaneku fookus on rõhutatult sõjategevusel. (Foto 4.)

Uues ekspositsioonis, mille põhiteema on Eesti riikluse ja eestlaste saatus Teises maailmasõjas, pole sõja ametlikel lõppudel olulist tähtsust. 1944. aastat markeeritakse kui „üks okupatsioon vahetus teisega“, selle tulem on eestlaste massiline põgenemine Läände 1944 ning jätkuv vabadusvõitlus metsades kuni 1950. aastate alguseni. Kolmandas saalis on välja pandud foto- jm dokumentatsioon metsavendade kohta. Siin on ka teatud tunnistajalik moment (eksponeeritud tapetud metsavendade fotosid ja säilinud tükikesi majast, kuhu metsavennad ja neid varjanud taluperenaine sisse põletati) (foto 5). Sõja lõpp on uue rahvusliku ajalookäsitluse järgi stalinistlike repressioonide ja maa vägivaldse ümberkorralduse algus (ekspositsioon lõpeb markeerimisi sundkollektiviseerimise teemaga). Kuigi see sõnum pole uuel näitusel eksplitsiitne, kumab väljapanekust 1990. algusest Baltimaades kehtiv arusaam, et Teine maailmasõda lõppes alles Balti riikide vabanemisega Nõukogude režiimi alt (vrd Onken 2004: 683).

[15] Mõlema ekspositsiooni kronoloogilise esituse põhjalikumalt võrdlust vt Kõresaar 2007.

Foto 4. Vitriin „Võit fašistliku Saksamaa üle” 1987. aasta püsiekspositsioonilt.

Fotod: Raudteetehase töölised kuulavad raadiost võiduteadet 9. mail; võidumiiting 8. Eesti Laskurkorpuse väeosas Kuramaal (suurendus); 17. juunil tervitas Tallinna elanikkond võidukaid sõjamehi. Tekstid: Ajaleht Tasuja Saksamaa kapituleerumisest 9. mail; ajaleht Tasuja Jaapani kapituleerumisest 2. septembril. Esemed: Raadiovastuvõtja, millega Eesti Korpuse ohvitserid kuulasid võiduteadet Kuramaal; kindralmajor J. Lombaku kortik ja signaalpüstol; polkovnik O. Mullase esemeid; nõukogude snaipri karabiin. Dokument all: H. Ilvese kiri kodustele võidupäeval.

Foto: EAM fotonegatiivide kogu

Ohvrid ja kangelased

Näituste võrdluses tekkivas küsimuses sündmuse põhitegelastest, keda mäletamise kultuuri aspektist saab vaadelda kui Teise maailmasõja õigustatud mälu kandjaid (Bradley 2001), on eelkõige rõhk teineteist vastastikku välistavatel kangelastel va-

bastusvõitluse kontekstis. Mõlemal näitusel on keskseks liiniks vabastusvõitluse teema. Suure Isamaasõja ekspositsioon jutustab lugu Eesti vabastamisest Punaarmee poolt, taustaks juba 1940. aastate lõpust kehtiv Euroopa vabastamise narratiiv (Scherrer 2004: 625) (vt foto 6). 1990. aastate algul muudetud ekspositsiooniosas on vabastamise teema seotud luhtunud võitlusega Eesti riikliku iseseisvuse eest 1944. aastal (vt foto 7).

Vabastusvõitluse aspektist kerib esile kaks kangelastüüpi – tegevarmee sõdur ning partisan. Varasemas ekspositsioonis on nende kui kangelaste kuulus selge: kangelane oli Punaarmee sõdur ning Saksa okupatsioonivõimude vastu võitlev nõukogude partisan. 1990. aastate algul langesid mitmed teemad, mida varem intensiivselt kultiveeriti, täielikult välja või anti neile hoopis teine suund. Partisanivõitlus oli üks neist teemadest. Nõukogude partisanid või Saksa okupatsiooni vastane partisanivõitlus Eestis kadus teemana täielikult. Sellele vastukaaluks tõusis esile metsavendluse teema.¹⁶ Uues, 1990. aastatel muudetud näituseosas on (rahvuslik) vabastamine markeeritud kui ülim eesmärk. Sõjaline tegevus, mida eksponeeritakse, kuulub kategooriasse rahvuslik vastupanu tulevastele koloniaalvõimudele. Siin on kangelase roll Saksa mundris Punaarmee vastu võitlejatel ning sõjajärgsel metsavendlusel. Järgevalt vaatan lähemalt, kuidas on võrdlusalustel näitustel käsitletud tegevarmee(de) võitlejaid.

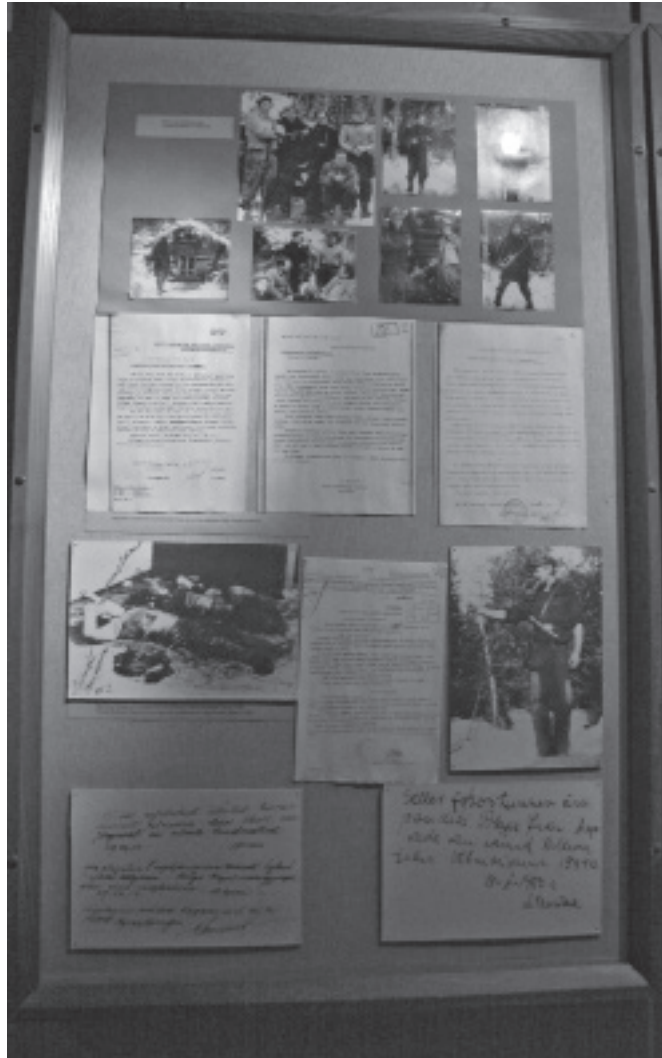

Foto 5. 1990. aastate alguse väljapanek metsavendlusest pärast Eesti taasvallutamist Nõukogude vägede poolt 1944.

Fotod: Ülal Hiiumaa metsavendadest, keskel EK(b)P dokumendid rünnakutest metsavendade vastu („võitlus relvastatud banditismiga“), all vasakul foto haarangul tapetud metsavendadest, all laipade tuvastajate käsikirjalised tunnistused 1949/50. aasta talvest.

Foto: Tõnis Liibek 2007. EAM

[16] Samasugustest tendentsidest Leedus vrd Kohrs 2004: 702.

Foto 6. Teema „Eesti NSV vabastamine“ algus 1987. a püsinäituselt. Stendid: Narva vabastamine. Tekst: „24.07 alustasid 2. löögiarmee ja 8. armee väed pealetungi Narva all.“ „Läkitus Eesti rahvale“ (Eesti Korpuse ohvitseride avalik kiri okupeeritud Eesti elanikele). Portreefotod: Punaarmeelased, kes said Nõukogude Liidu kangelasteks lahingutes Narva all, Narva all võidelnud üksuste valitud komandörid, Leningradi rinde juhataja. Fotod: Haubitsad tulistamas Narva all; Nõukogude väed forsseerivad Narva jõge lõuna pool linna 2. veebruaril 1944; ELK võitlejad laagris Luuga all; lahing Narva all; 2. löögiarmee väeosad ületamas Narva jõge; tänavalahingud Narva vanalinnas; vaatluspunkt Narva rindel. Dokumendid: Rindelehed Narva lahingute algusest ja Narva vabastamisest; Kõrgema Ülemjuhataja käskkiri Narva vabastamise kohta; EKP KK sekretäri N. Karotamme artikli käskkiri Narva vabastamisest.

Foto: EAM fotonegatiivide kogu

1987. aasta ekspositsioonis on eestlaste astumine Punaarmeesse vabatahtlikkuse küsimus: kohe näituse esimesel stendil eksponeeritakse fotot rindeleminekuavalduse kirjutajatest. Tagalas formeeritud rahvusväeosad on lojaalsed Nõukogude kodumaale, lahingutegevuses kasvab ka nende usk kommunismi üritusse (eksponeeritud on Eesti Korpuse meeste astumist komparteisse). Tööpataljonide perioodi 1941–1942 näidatakse „pühapäevapoolle“ kaudu (tähtpäevadeks ehitatud muldonid, poksivõistlused, kasetohust seinaleht), tööpatis surnute nimekiri mõjub pigem

(enese)ohverdusena (foto 8). See on mööduv periood eesti rahvusväeosade ajaloos Suures Isamaasõjas, põhirõhk on võidukal sõjateel ja rollil Eesti NSV vabastamisel. 1990. aastate algul muudetud ekspositsioonis on suurem rõhk ohvriterohkel tööpataljonikogemusel. Saali sissejuhatav tekst loetleb üles eestlaste kaotused tööpataljonides: „... Venemaale evakueerus 25 000 inimest, mobiliseeriti ja saadeti tööpataljonidesse 30 000. Neist noortest meestest suri 8000–10 000 nälga ja haigustesse enne rindele jõudmist.“ Muus osas on eksponeeritav materjal sama, rohkem on ehk välja pandud meeste endi joonistusi (foto 9). Eestlastest punaväelaste ülejäänud tegevus on kiretult ja ülevaatlikult koondatud kahele stendile (Laskurkorpuse formeerimine, juhtkond, tähtsamad lahingud, Eestist pärit NSVL kangelaste fotod). Uues ekspositsiooniosas on korpuse sõjatee edastamine katkestatud Saaremaa lahingutega Eestis – ei mingit seost enam „Nõukogude Liidu Suure Isamaasõjaga“, tähenduslikud on ainult seosed Eestiga.

Kui nõukogudeaegses ekspositsioonis mainiti Eesti Leegioni vaid korra seoses koostööga Saksa okupatsioonivõimudega, siis uues ekspositsiooniosas kuulub eestlastele Saksa sõjaväes märkimisväärne osa.¹⁷ Kuivõrd see oli teema, mille näitamine ja mille kohta materjali kogumine ei tulnud varem kõne alla, saadi palju vastavat materjali avalike üleskutsete kaudu. Nii visuaalselt kui tekstiliselt on tuntav, kuidas näituse

[17] Saali sissejuhatav tekst informeerib külastajat ka sellest, et „[m]itu tuhat eestlast põgenes Soome, kus neist moodustati omaette „soomepoiste“ rügement (Jalaväerügement 200). [---] Augustis [1944] tulid [nad] tagasi [---]. Neist saadeti rindele aga ainult üks pataljon.“ Visuaalselt ei pääse diferentseeritud rahvusliku relvastatud vastupanu aspekt siiski esile, domineerivad „Saksa mundrid“.

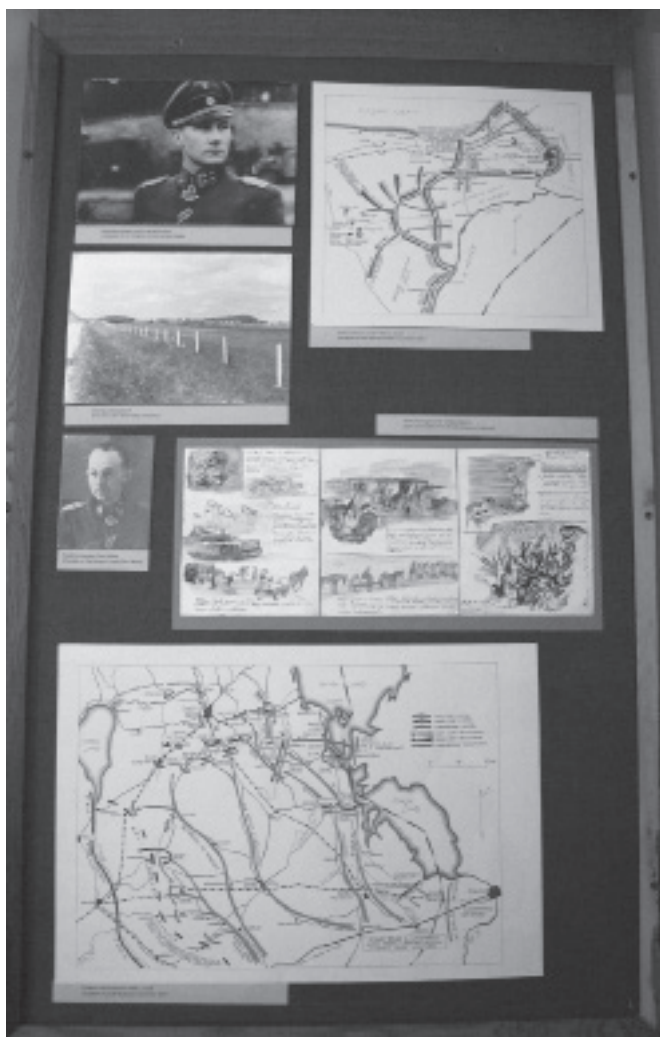

Foto 7. Vitriin „1944. a lahingutest Eestis“ 1990. aastate alguse ekspositsioonist.

Vitriinis kaardid Narva ja Lõuna-Eesti rinnetest, foto Sinimägede lahingute toimumiskohast tänapäeval, fotod eestlastest Rüütliristi kavaleridest, piirikaitserügemendi päevik joonistuste vormis.

Foto: Tõnis Liibek 2007. EAM

Foto 8. Vitriin „Rahvusväeosade loomine“ 1987. a püsiekspositsioonilt.

Fotod: Grupp mobiliseeritud tööpataljonis Jarenskis augustis 1941; grupp Eestist mobiliseeritud tööpataljonis suvel 1941; tähtpäevadeks ehitatud muldonnid. Dokumendid: Kamõšlovi kalmistule maetud tööpataljoni sõdurite nimestik; töökorralduste kaustik tööpataljonist. Keskne dokument: „18. detsembril 1941. a võttis Riiklik Kaitsekomitee vastu otsuse eesti rahvuslike väeosade formeerimiseks. Pliatsijoonistused laagrist (1942), rindekunstnik E. Okase gvašijoonistus „Poksivõistlused Tšebarkuli laagris“ (1942). Kasetohust seinaleht, Eesti Korpuse võitlejate poolt vabadel hetkedel valmistatud esemed.

Foto: EAM fotonegatiivide kogu

muutumisega tuleb esile vastaspoole veteranide hääl, kes näitusetegijate kaudu esitavad oma versiooni sõjast. Nagu ka Suure Isamaasõja ekspositsioonis, puudub ka uutel kangelastel suhe sõjakuritegudega.

Samuti ei suhestata kummalgi näitusel hävingut külvava vaenlase rolli otseselt eestlastega. Suure Isamaasõja ekspositsioonis domineerib natsionaalsotsialistliku režiimi ja kogu Saksamaa radikaalne demoniseerimine, mis eriti Saksamaa vastu sõdivates võitjariikides oli sõja käigus ja kohe pärast sõda välja kujunenud narratiiv-

Foto 9. Teemanurk „Eestlased Punaarmees“ 1990. aastate alguse ekspositsiooniosast. Esiplaanil Nõukogude armee vormis mannekeen, taustal vitriinid 8. Eesti Laskurkorpuse looga: vitriinides on eksponeeritud 1941. a mobilisatsioonikäsk, fotod eestlastest tööpataljonis, joonistused Eesti Laskurkorpuse formeerimise ajast, Laskurkorpuse juhtkond, fotod Eestist pärit Nõukogude Liidu kangelastest ning joonistus Saaremaa lahingutest 1944.

Foto: Tõnis Liibek 2007. EAM

viks (François 2004: 17). Ekspositsioonis saab see põhiliselt väljenduse sõjaaegsete propagandaplakatite kaudu. Fašistlikud kollaborandid on markeeritud äärimisi¹⁸ – nagu võõrkehad. Sel oli oluline ideoloogiline tagapõhi: nõukogude rahvast oli vaja näidata ühtsena, ühise võidu eest väljas olevana. Uues ekspositsioonis on „Eesti saatust“ paigutatud kuritegelike okupatsioonirežiimide vaheldumise raamistikku, kuid hoopis selgemini on välja joonistatud nõukogude okupatsioonirežiimi kuritegelikud institutsioonid ning nende teod: NKVD ja hävituspataljonid, 1940. aasta arreteerimised, 1941. aasta massiküüditamine, 1941. aasta suvesõda ning hävituspataljonide põletatud maa taktika, eestlaste suretamine nõukogude tööpataljonides, 1944. aasta Narva ja Tallinna lauspommitamine kui nõukogude kättemaksuaktsioon tsiviilelanikkonna vastu, sõjajärgne jaht metsavendadele. Kurjategijate kujutamises eksplitsiitne rahvuslik dimensioon puudub, nad on määratletud režiimi kaudu.

Küll on aga rahvuslik dimensioon ulatuslikult esil ohvrite kujutamises. Üldisemalt öeldes on kogu 1990. aastate algul muudetud näitus „Eesti 1940–1950“ jutustatud ohvri positsioonilt: Eesti kaotab oma iseseisvuse, eestlased lahutatakse

[18] Mainitud on Saksa okupatsiooni aegse omaavalitsuse juhti Hjalmar Mäed, sõjakurjategijaid R. Gerretsit ja J. Viiki ning Eesti Leegioni loomist. Partisanivõitlusega seoses on anonüümselt mainitud 1941. aastal põrandaaluseks võitluseks Eestisse jäänud kommunistide reetmist.

Vene-Saksa sõjas eri poolte vahelises võitluses rindejoontega ning uue Nõukogude okupatsiooni hakul ka riigipiiridega. Näitusesaalide sissejuhatavates tekstides on märkimisväärne rõhk eestlaste rahvastikukaotustel 1940.–1950. aastatel. Võib öelda, et ohvrite kujutamise puhul uuemas ekspositsioonis eristatakse küll erinevaid gruppe, kuid ohvristaatus lähtub põhinarratiivi järgi rahvusest (eestlane kui ohver Teises maailmasõjas). Seevastu vanemas, Suure Isamaasõja ekspositsioonis pole ohvrikujundil määravat positsiooni. Rõhk on kangelaslikkusel, mida ilmutavad kõik ideoloogiliselt strateegilised grupid, sh okupeeritud Eestis fašistide poolt hukatud tsiviilelanikest kommunistid (vrd Scherrer 2004: 654). Ohver on anonüümne kannatav tsiviilelanikkond, naised ja lapsed, keda kujutatakse sõjaaegsetel plakatiitel okastraadi taga. Tähelepanuväärne on, et just siin tuleb Suure Isamaasõja näitusel sisse ohvrite rahvuslik dimensioon: „Fašistlik okupatsioon tõi eestlastele kaasa enneolematuid kannatusi ja ohvreid ning pani kaalule tema edasise olemasolu”.¹⁹

Lõpuks uuringi ohvri ja kurjategija suhet Saksa okupatsiooni kujutamises mõlemal näitusel, esitades küsimuse ohvri partikulaarsusest ning erinevate ohvrite võimalikust hierarhiast Saksa okupatsiooni kontekstis.

Nagu öeldud, on 1987. aasta näitusel Teise maailmasõja ohvrite teema esil ainult Saksa okupatsiooni käsitlevas osas (foto 10). Lühikestel, stendiväljapaneku vahele pigitud tekstidel antakse ülevaade ohvrite – „inimeste” ja „vangide” – arvust.²⁰ Eksponeeritud on eelkõige 1941. aastal „põrandaalusele tööle” jäetud ning Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatute ja/või hukatute fotosid ja isiklikke asju, vangistuses valmistatud esemeid, vangiriietust.²¹ Seejuures ei ole piiratud vaid Eestis asunud koonduslaagritega, nende kõrval on eksponeeritud esemeid ja fotosid natsi koonduslaagritest.²² Sellega – ja fotoga nagu „Buchenwaldi „Väike laager” juunis 1944. a.”²³ – paigutatakse Saksa okupatsioon Eestis üldisemalt natsirežiimi kuritegude konteksti. Holokaust on tematiseeritud üksikute vihjetena: koonduslaagrite vitriinis on eksponeeritud juutide eraldusmärki ning Laagna koonduslaagri lähedalt leitud heebreakeelset luuletust. Ohvrite pool on väga mõjusalt eksponeeritud Punaarmee fotolehe abil, millel on kujutatud Klooga koonduslaagris hukatuid nende leidmisel 1944. a septembris. Fotolehel on 10 fotot, mis on omavahel seotud surmaeelset kannatust ja agooniat eksplifitseerivate joonistega ning kurjategijat identifitseeriva natsisümbolika. Kurjategija-pool on eksponeeritud ka isikuliselt 1960. aastast pärit pliiatsijoonisega kohtuprotsessist sõjakurjategijate Ralf Gerretsi ja Jaan Viiki kohtuprotsessist, taustaks esimeselt konfiskeeritud hukatute asjad. (Vt foto 11.)

[19] Sissejuhatav tekst fašistliku okupatsiooni teemasse (1987; rekonstrueeritud fotode järgi).

[20] Selliseid tekste on kokku kaks: „Fašistliku okupatsiooni ajal mõrvati Eestis 127 000 inimest” (EAM f 149, n 4, s 257, l 53) ja „9. septembril [1944] hävitasid fašistid Kloogal üle 2000 vangi” (EAM f 149, n 4, s 257, l 54).

[21] Erinevates laagrites hukatute rahvust pole mainitud, identifitseeritavad on eestlaste asjad, kuna neid oli võimalik muuseumile saada Eestis elavatelt omastelt.

[22] Näiteks vanginumbrid, koonduslaagrite rahamärgid, eestlase vangiriietus Bisingeni koonduslaagrist.

[23] EAM f 149, n 4, s 257, l 53.

Foto 10. Vaade Saksa okupatsiooni väljapanekule 1987. a püsiekspositsioonil.

Paremale jäävatel stendidel: Okupatsiooniaegsed sundmäärused ja teated, üleskutse partisanide vastu võitlemiseks, korraldus saksa keele kehtestamiseks ametlikuks keeleks, määrus mobiliseerimise kohta saksa sõjaväkke, korraldus Eesti Leegioni astumiseks 1943. Foto: Okupeeritud Tallinna elanikud kartulijärjekorras 1943. Dokumendid: Sundnormid ja kohustused, osturaamat ja toidukaart, sõjavangide karistuste raamat.

Vasakule jäävatel stendidel: fotod pörandalusele tööle jäetud ja fašistide poolt mõrvatud kommunistidest. Foto: „Rahvatasujate poolt korraldatud plahvatus Tallinna sadamas 1944. a suvel“. Okupatsiooniaegsed rahad. Esemad okupatsiooniajast. Plakatid: „Ootame sind päevad ja ööd, võitleja!“ (sõjavangid), „Meie laste vere ja pisarate nimel!“

Esiplaanil skulptuur „Partisanid“ (Enn Roos, kips 1942).

Foto: EAM fotonegatiivide kogu

1990. aastate algul uuendatud näitusel vastandub Saksa okupatsiooni ohvreid käsitleva osa lakoonilisus silmnähtavalt eelnenud näituse emotsionaalsusele. Saali sissejuhatavas näitusetekstis ei rõhutata eestlaste „enneolematuid kannatusi“, vaid okupatsiooni „reaalsust“ vastukaaluks 1941. aasta iseseisvumislootustele: „Sakslaste salaplaanides oli [---] Eesti edaspidi ümber rahvastada. Kogu majandus al-

Foto 11. Teemaplokist „Okupatsioonivõimude kuritööd ja argipäev okupeeritud ENSVs“ 1987. a püsiekspositsioonilt.

Üleval keskel Klooga laagri silt: Waffen SS Arbeitslager Klooga; Seis, muidu lasen! Keskel: nõukogude fotoleht nr 1 1944. aastast „Klooga kutsub kätemaksule!“ Tekst: Fašistliku okupatsiooni ajal mõrvati Eestis 127 000 inimest. Pärnu poliitilise politsei teatis K. Valtenbergi hukkamise kohta. Vanginumbreid Saksamaa koonduslaagritest. Koonduslaagrite rahamärke. Foto: Buchenwaldi „Väike laager“ juuni 1944. Esemed all: E. Kallase vangiriietus Bisingeni koonduslaagrist. Raamatud all: Tallinna vangla trükikojas I. Truupere poolt salaja valmistatud raamatud 1942–1943, Luhasoo karikatuuriaalbumid vanglapäevilt 1944, G. Loigu poolt tehtud esemed Tallinnas Patarei vanglas, E. Kallase viil ja nuga luuesemete nikerdamiseks Saksamaa koonduslaagrites. Tekst: Okupatsiooni ajal põranda alla peidetud raamatud kuuluvad I. Kosenkraniusele. Ülal: juutide eraldusmärk, Laagna koonduslaagri lähedalt leitud heebreakeelne luuletus. Vasakul: Kalevi-Liival mõrvatute esemeid, konfiskeeritud sõjaroimar R. Gerretsilt. Joonistus: Sõjaroimarid Gerrets ja Viik süüpingis (Eduard Einmann, pliiats 1960). Mürgiampullid Klooga laagrist. Fotod: Klooga laagri tuleriidad (tekst: 9. septembril hävitasid fašistid Kloogal üle 2000 vangi).

Foto: EAM fotonegatiivide kogu

lutati sõja huvidele. Eestisse rajati koonduslaagrid, kus hukati või suri 4000 Eesti elanikku, tuhandeid nõukogude sõjavange, juute ja mustlasi.“ Sellega markeeritakse ohvrite võimalik hulk, iseloom ning rahvuslik ja etniline koosseis ning rohkem väljapanekus teemat edasi ei arendata. Koonduslaagreid Eestis käsitlev stend on üles ehitatud lakooniliselt, rõhuasetus on sündmuse kajastamise „autent-susel“, mille varju jääb sündmuse tähendus ise. Enamik eksponeeritavatest artefaktidest on dokumendid, tõendamaks juutide ja teistest rahvustest inimeste hukkamist Eesti koonduslaagrites.

Osa väljapanud esemetest on samad, mis varasemal näitusel (sh Kalevi-Liival hukatute isiklikud asjad). Stendi all nurgas on tuntud foto Klooga surmalaagrast septembris 1944 (vt foto 12).

Seega ei ole kummalgi näitusel vanglaid ja koonduslaagreid kui Euroopa sõjajärgses mäluksuulturis keskseid mäluksuulturi (François 2004: 17) esile tõstetud selle kogemuse enda pärast, vaid rakendatud opositsiooniliste ajalookäsitluste teenistusse. Suure Isamaasõja väljapanekus teenib see keskse vabastusmüüdi huve (Klooga kutsub kättemaksule!), 1990. aastate alguse näitusel on tegemist marginaalse liiniga „Eesti saatuse“ narratiivis (vrd foto 13). Mõlemal juhul on esimesed ohvrid oma kodanikud, kusjuures Suure Isamaasõja ekspositsioonis eristuvad omakorda muidu anonüümse massiohvri taustal nägude ja nimedega poliitilistel

Foto 12. Vitriin „Saksa okupatsioon Eestis, koonduslaagrid“ 1990. aastate alguse ekspositsioonis.

Ülal reas aruanne koonduslaagrite vangide tervisliku seisundi kohta, 1942. aastal Eestis hävitatud juutide nimekiri ja SD poolt hukatute osaline nimekiri. Paremal servas kirjad koonduslaagrast Saksa maalt (pole täpsustatud) ja Klooga koonduslaagris Eestis hukatud juutide dokumente. Eksponeeritud esemed on koonduslaagrites hukatute isiklikud asjad. Foto all: Klooga koonduslaager sügisel 1944.

Foto: Tõnis Liibek 2007. EAM

Foto 13. Vaade Saksa okupatsiooni väljapanekule 1990. aastate alguse ekspositsioonil. Esiplaanil Saksa ja Nõukogude relvad Teisest maailmasõjast, nende taga mannekeen Saksa politseipataljoni vormis (Tekst: munder kuulus 33. politseipataljoni võitlejale). Taamal seinal väljapanek Saksa okupatsioonist 1942–1944: argielu, repressioonid ja koonduslaagrid (foto tapetutest ja inimeste isiklikud asjad), eestlased Saksa sõjaväes, 1944. a mobilisatsioon ja Narva rinne (vrd foto 7).

Foto: Tõnis Liibek 2007. EAM

põhjustel vangistatud kommunistid.²⁴ Holokaust Euroopa keskse mäluerežiimina ei ole ekspositsioonides eraldiseisev osa. Eva-Clarita Onken sedastab holokausti positsiooni kohta Nõukogude Lätis: „Ühelt poolt polnud polnud juudi soost ohvrid sellistena eristatud, vaid kuulusid „Nõukogude kodanike“ kategooriasse; teiselt poolt olid Nõukogude vaatepunktist vaadatuna asjasse puutuvad kurjategijad Läänes, mitte NSVL-s. Nii eksterritorialiseeriti kurjus” (Onken 2004: 674). Holokausti tabu murdmine ei ole kindlasti eesmärgiks ka 1990. aastatel muudetud näitusel, mille kontseptsioonis Teine maailmasõda on järgneva 45-aastase Nõukogude okupatsiooni eelmäng.

[24] Vrd samasuguse ohvrite hierarhiaga Euroopa Teise maailmasõja mäletamise kultuuris François 2004: 17.

Lõpetuseks

Eesti Ajaloomuuseumi 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse püsiekspositsioonide võrdlus annab pildi sellest, millised muutused toimusid Teise maailmasõja mõistmises Eestis 1990. aastate alguse rahvusliku liikumise ja riikliku taasiseseisvumise kontekstis. Ajaloo mõistmise muutumine on olnud väga kompleksne ning enamalt jaolt on keeruline tagantjärele selle arengufaase dokumenteerida. Selle artikli jaoks materjali kogumise ajal viimaseid kuid üleval olnud EAM Teise maailmasõja ekspositsioon kujutab endast ses mõttes tänuväärset laboratooriumi dokumenteerimaks vahetatud nn laulva revolutsiooniga toimunud pööret ajaloo avalikus mõistmises.

1987. aastal avatud ning peatselt pärast seda maha võetud Suure Isamaasõja ekspositsioon järgis Nõukogude Liidus vahetult pärast sõda kujunenud põhinarraatiivi, mille järgi võit fašistliku Saksamaa üle on tõestus sotsialistliku riigikorra õigsusest. Suure Isamaasõja lahingukuulsuse ning Oktoobrirevolutsiooni vahele oli tõmmatud järjepidevuse joon. Sellega oli Maarjamäe muuseumi loomine 1980. aastate lõpul veel märk Brežnevi ajastust, mil seda järjepidevust rõhutati spetsiifilise memoriaalikutusega (vrd Scherrer 2004: 638). Gorbatšovi väljakuulutatud glasnosti-politiika Maarjamäe 1987. aasta Teise maailmasõja ekspositsioonis veel ei avaldunud.²⁵ Ideoloogiline surve ja järelvalve nii Teise maailmasõja ekspositsiooniosa kui kogu püsinäituse üle oli range,²⁶ ses mõttes viidi Brežnevi ajal alustatu süsteemi inertsuse toel ilusasti täide. Suure Isamaasõja osa EAM püsiekspositsioonist on ere näide Brežnevi-aegsest patriotismist, mis kehastus sõdade ülistamises ja sellega seotud poliitilises surnutekultuses.

Gorbatšovi poolt alustatud nn avalikustamine loosungiga eemaldada „valged laigud“ nõukogude ajaloo, viis 1987 ja 1988 Nõukogude Liidus Suure Isamaasõja ajaloo teatud aspektide ümbervaatamiseni (Scherrer 2004: 646–648). Siiski on otsest Nõukogude poole sõjategevusega seotud aspektidel Eestis tärkavates mälu- ja ajaloo-debattides marginaalne roll.²⁷ Teist maailmasõda hakatakse ümber tõlgendama mujalt, Eesti riikluse ja rahva saatuse seisukohast. 1990. aastate ajaloo renovaatsiooniga kaasnes laiapõhjaline sotsiaalne aktsioon personaalset ja grupispetsiifilist ajalookogemust eksponeerida.²⁸ Võiks öelda, et Alon Confino ja Peter Fritzsche ülekutse „tuua mälu muuseumist välja“ (Confino, Fritzsche 2002: 3) – ei kehti Eesti nõukogudejärgse transformatsiooni ja mäludebattide kontekstis, milles muuseumipraktikat – ja EAM 1990. aastate ajal muudetud püsiekspositsioon on selle ere

[25] Ametlikule, glasnosti raames pakutud võimalusele Eesti Teise maailmasõja ajalugu kriitilisemalt käsitleda viitasid ka arvukad, ekspositsiooni stagnatsioonihõngulisusest ärritunud vastukajad Maarjamäe filiaali külalisteraamatus vahetult pärast uue püsinäituse avamist.

[26] Range ideoloogiline järelevaatatus Maarjamäe filiaali avamise ja ekspositsiooni ettevalmistamise ajal oli minu vestlustes EAM töötajatega üks kesksemaid mälestusi (autori märkmed EAM ekspositsioonist märtsis-aprillis 2007 ning telefoniintervjuu EAM endise teadusdirektori Vello Kuldnaga 3. aprillil 2007).

[27] Erandiks oli teema eestlased tööpataljonis, vrd Usai 1993.

[28] Vrd nt Eesti nõukogudejärgse biograafilise buumi kui „ajaloo tagasivõitmisega“ Hinrikus, Kõresaar 2004.

näide – tuleb näha seoses aktiivsete sotsiaal-poliitiliste aktsioonidega ning nende kultuurilis-ideoloogiliste ressursidega (Olick 1999).

Viimased on 1980. aastate lõpul ning 1990. aastatel selgelt antikolonialistliku iseloomuga, mis tähendab, et kogu Teise maailmasõjaga seonduvat tõlgendatakse Nõukogude okupatsiooni prisma kaudu. Sõja tähendus tuleneb Nõukogude okupatsiooni tähendusest. See tähendab, et 1990. aastate algupoole ekspositsiooniosa toetub mälestusele nõukogude okupatsiooni- ja kolonialismiperioodist ja sõja kujutamine on rohkem või vähem sellele allutatud. Sellega saab nõukogude ajalookäsitlusest omamoodi ressurs uuele rahvuslikule ajalookäsitlusele, sest Nõukogude okupatsiooni kogemus ning nõukogude ajaloomüütide kogemus on ühtlasi osa muutunud kontekstist.

Muidugi pole nõukogude ajaloomüüdid ainus 1990. aastate alguses kujuneva mälukskultuuri žanriline ressurss. EAM muudetud näitusel on samuti äratuntav ekssiilajalookirjutuse nägemus (vrd Onken 2004: 674–676). Ka grupid, kelle ajalugu oli Nõukogude okupatsiooni perioodil kas maha vaikitud või vastupidiselt esitatud, saavad ses selgete postkoloniaalsete tunnustega²⁹ protsessis, mille väljenduseks 1990. aastate näitus on, oma osa. Näiteks on uues ekspositsioonis väga tugev Saksa sõjaväe veteranide hääl (vrd Onken 2004: 682); nõukogude tööpataljonide ajaloos keerati ette ohvipool. Seega on 1990. alguses EAM Teist maailmasõda kujutav ekspositsiooniosa osake Eestis 1990. aastate algupoolel valitsevast enesemõistmisest, mis nägi eestlast kas nõukogude okupatsioonirežiimi ohvrina või kommunismi vastu võitlejana (vrd Kohrs 2004: 708). Tagantjärele on eriti silmatorkav, millist keelelist lõksu kujutasid endast 1990. aastate alguses kättesaadavad žanrilised ressursid näituse kontseptsiooni teostamisel: eesmärgiks seatud „Eesti positsiooni“ vaenutsevate okupatsioonirežiimide meelevallas sai näidata toetudes (kas vastanduvalt või integreerivalt) nende režiimide repertuaaridele.

Eesti Ajaloomuuseumi 1987. aasta ja 1990. aastate Teise maailmasõja ekspositsioonid on kokkuvõttes mõlemad kontseptuaalselt suletud ideoloogilised süsteemid, omaenda kangelaslikkusele või kannatusele fikseerunud mälu. Toimunud muutus Teise maailmasõja museoloogilises representatsioonis on iseloomustatav küll varasema süsteemi kriitikana, kuid mitte veel pöördena refleksiivse mälu (vrd François 2004: 25) poole.

Allikad

Autori märkmed EAM püsiekspositsioonilt ning vestlustest EAM töötajatega märtsis-aprillis 2007.

EAM ekspositsiooniplaanid kuni 1990. aastani: EAM fond 149, nimistu 4.

EAM fotonegatiivide kogu.

Intervjuu Viljandi Muuseumi direktori Jaak Pihlakuga 15. märtsil 2007 Viljandis.

Telefoniintervjuu EAM endise teadusdirektori Vello Kuldnaga 3. aprillil 2007.

[29] Baltimaade ajaloost ja nõukogudejärgsest mälust postkolonialismi vaatepunktist vrd Kelertas 2006.

Kirjandus

- Bradley, Mark Philip 2001. Contests of Memory: Remembering and Forgetting War in the Contemporary Vietnamese Cinema. – Hue-Tam Ho Tai (ed.). *The Country of Memory: Remaking the Past in Late Socialist Vietnam*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 196–226.
- Confino, Alon; Peter Fritzsche 2002. Introduction: Noises of the Past. – Alon Confino, Peter Fritzsche (eds.). *The Work of Memory: New Directions in the Study of German Society and Culture*. Urbana, Chicago: The University of Illinois Press, 1–21.
- François, Etienne 2004. Meistererzählungen und Dammbürche: Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung. – Monika Flacke (Hg.). *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Historischen Museum Berlin*. Bd. I. Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 13–28.
- Gielen, Pascal 2004. Museumchronotopics: On the Representation of the Past in Museums. – *Museum and Society*, 2 (3): 147–160.
- Hinrikus, Rutt; Ene Kõresaar 2004. A Brief Overview of Life History Collection and Research in Estonia. – Tiina Kirss, Ene Kõresaar, Marju Lauristin (eds.). *She Who Remembers, Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*. Tartu: Tartu University Press, 19–34.
- Kahk, Juhan 1984. Suur Isamaasõda. – Juhan Kahk, Karl Siilivask (toim). *Eesti NSV ajalugu*. Tallinn: Perioodika, 108–123.
- Kelertas, Violeta (ed.) 2006. *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam; New York: Rodopi.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.
- Kohrs, Michael 2004. Von der Opfer- zur Täterdebatte. – *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Historischen Museum Berlin*. Bd. II, 693–718.
- Kõresaar, Ene 2007. Zwei Ausstellungen über den Zweiten Weltkrieg im Estnischen Museum für Geschichte (Tallinn): Notizen zur Dynamik der Erinnerungskultur. – Olga Kurilo (Hg.). *Der Zweite Weltkrieg im Museum: Kontinuität und Wandel*. Berlin: Avinus, 83–102.
- Olick, Jeffrey K. 1999. Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8, 1945 Commemorations in the Federal Republic of Germany. – *American Sociological Review*. Vol. 64: 381–402.
- Onken, Eva-Clarita 2004. Wahrnehmung und Erinnerung: Der Zweite Weltkrieg in Lettland nach 1945. – Monika Flacke (Hg.). *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Historischen Museum Berlin*. Bd. II. Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 671–692.
- Scherrer, Jutta 2004. Siegesmythos versus Vergangenheitsaufarbeitung. – Monika Flacke (Hg.). *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Historischen Museum Berlin*. Bd. II. Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 619–670.
- Usai, Urmas (koost) 1993. *Eestlased tööpataljonides 1941–1942. Mälestusi ja dokumente*. 1.–2. osa. Tallinn: Olion.
- Whitmarsh, Andrew 2001. „We Will Remember Them“: Memory and Commemoration in War Museums. – *Journal of Conservation and Museum Studies*, 7, November: 1–15.

Ene Kõresaar, PhD, etnoloogia dotsent TÜ Kultuuriteaduste ja kunstide instituudis, vanemteadur TÜ Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudis. Viimase aja uurimistöo keskendub nõukogudejärgsele omaeluloolisele mäletamise kultuurile

ning selle suhetele teiste poliitilise ja kultuurimälu meediumitega, sh muuseumid ja ajakirjandus.

Summary: Notes on the transformation of memory culture during the transition years: the treatment of World War II in the Estonian History Museum's permanent exhibitions in the late 1980s and the early 1990s

Ene Kõresaar

The article examines changes in how World War II was remembered in Estonia in the late 1980s and early 1990s based on the Estonian History Museum's (EAM) permanent exhibitions. The EAM's permanent exhibition opened in Maarjamäe castle in 1987 was subject to the ideological demands of the ECP Central Committee. Right after the opening, it met with harsh criticism on the backdrop of nationalist sentiment, which had gained momentum. In the 1990s, the permanent exhibition was quickly redesigned. In the summer of 2007, it was closed, being in a fairly outdated state.

The author shows that in terms of museum science, materials and technical resources, both exhibitions were very similar, but there were very few common features in how they represented the course and significance of the war.

The 1987 exhibition followed the „Great Patriotic War” narrative, into which Estonian history was intertwined. The viewpoint was the winner's view, cultivating the myth that the Soviet people bore the brunt of the war. The events of the canonical Great Patriotic War are emphasised. The main theme of the exhibition after the redesign in the 1990s was the fate of the Estonian state in World War II. The message of this part of the exhibition was significantly different from the pan-European narrative of the Second World War in the sense that the triumph of freedom over fascism is not emphasised. The official end of the war has no importance in the new exhibition. The unfinished nature of the exhibition expresses the view prevalent in the Baltics in the early 1990s: that World War II ended only when the Baltic States were freed from the Soviet yoke.

Even though the fight for freedom is central to both exhibitions, the heroes are mutually exclusive. In the previous exhibition, the hero was a Red Army soldier and the Soviet partisan who resists the Nazi occupation forces. In the early 1990s, the partisan struggle faded as a topic and was replaced by its anticommunist antithesis. In the new exhibition, military activity is depicted as resistance to the future colonial powers. In the role of the hero are both the German-uniformed soldier who fought against the Red Army, and the post-war anticommunist partisans, the Forest Brothers.

Both exhibitions lack a national dimension in depicting war criminals. War criminals are defined by regime: In the previous exhibition, the National Socialist regime

is demonised, while in the later one, the crimes of the Soviet regime are emphasised in the framework of one occupation regime being supplanted by another.

Whereas the new exhibition tells the story of Estonians in World War II from the position of the victim, in the earlier exhibition the emphasis was on heroism displayed by all ideologically strategic groups. The victim is the anonymous civilian population that suffered. In both exhibitions, prisons and concentration camps – being central memory locations in post-war European memory culture – are placed into the service of opposing historical treatments.

Резюме: Заметки об изменении культуры памяти в переходный период: Вторая мировая война в постоянной экспозиции Эстонского исторического музея в конце 1980-х и начале 1990-х годов

Эне Кыресаар

В статье наблюдается изменение памяти о Второй мировой войне в Эстонии в конце 1980-х и начале 1990-х годов на основе постоянных экспозиций Эстонского исторического музея (ЭИМ). Открытая в 1987 г. ЭИМ постоянная выставка во дворце Маарьямяэ была подчинена идеологическим требованиям Центрального комитета КПЭ. Сразу после открытия на фоне набиравших размах национальных настроений она встретила жесткую критику. В 1990-е годы постоянную экспозицию быстро преобразовали. Летом 2007 года ее закрыли в достаточно устаревшем состоянии.

Автор показывает, что по своим музееведческим, материальным и техническим ресурсам обе экспозиции были очень похожи, однако найдется очень мало совпадений в отображении хода и значения войны.

Экспозиция 1987 года придерживается изложения событий Великой Отечественной войны, в которую вплетена история Эстонии. Точка зрения победителя с культивированием мифа о выдержавшем основной груз войны советском народе. Акцентировались события канонической Великой Отечественной войны. Основной темой преобразованной в начале 1990-х годов экспозиции становится судьба эстонского государства во Второй мировой войне. Послание данной экспозиционной части существенно отличается от общеевропейского изложения событий Второй мировой войны тем, что не подчеркнуто завоевание свободы. Таким образом, в новой экспозиции не отражена и значимость официального конца войны. Незавершенность экспозиции выражает существующее в начале 1990-х годов в странах Балтии понимание, что Вторая мировая война завершилась лишь с освобождением Прибалтийских государств от советского режима.

Хотя основной линией обеих экспозиций является освободительная борьба, ее герои взаимоисключают друг друга. В более ранней экспозиции героем был солдат Красной армии и борющийся против немецких оккупационных властей советский партизан. В начале 1990-х годов тема партизанской борьбы улетучилась, и на смену пришел ее антикоммунистический антипод. Военные действия в новой выставке представлены в ключе национального сопротивления грядущей колониальной власти. Роль героя играет боец против Красной армии в немецком мундире и послевоенный лесной брат.

В обеих экспозициях в изображении злодеев отсутствует национальное измерение. Определены они режимом: в более ранней экспозиции демонстрируется национал-социалистический режим, в более поздней подчеркиваются преступления советского строя в рамках смены преступных оккупационных режимов.

Если новая экспозиция рассказывает историю эстонцев во Второй мировой войне с позиции жертвы, то в более ранней экспозиции делается акцент на героизм, который проявляют все идейно-стратегические группы. Жертва — это анонимное страдающее гражданское население. В обеих выставках присутствуют тюрьмы и концлагеря как главные места в послевоенной европейской культуре памяти, которые были использованы для оппозиционных трактовок истории.